

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 27^{ΗΣ} ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1969

“ Η 28^Η ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1940 ΚΑΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ „

ΕΙΣΗΓΗΣΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. ΛΕΩΝ. Θ. ΖΕΡΒΑ

Ὁ Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. **Λεων. Θ. Ζέρβας** ἀνελθὼν εἰς τὸ βῆμα εἶπε τὰ ἑξῆς :

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν συμμετέχει ὀλοφύχως εἰς τὸν ἐορτασμὸν τῆς ἐπετείου τῆς 28^{ης} Ὀκτωβρίου 1940. Στρέφομεν μὲ εὐλάβειαν τὴν μνήμην μας εἰς τοὺς ἀγῶνας τοῦ Ἔθνους πὸν ἤρχισαν τὴν ἡμέραν ἐκείνην καὶ ἐτελειώσαν πολλά, πολλά ἔτη ἀργότερα. Στρέφομεν μὲ εὐλάβειαν τὴν μνήμην μας εἰς τοὺς ἡρωϊκοὺς ἀγωνιστὰς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, οἱ ὁποῖοι μαζὶ μὲ τοὺς συμμάχους μας μετέφερον τελικῶς τὸν πόλεμον εἰς τὴν χώραν ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι τὴν 28^{ην} Ὀκτωβρίου 1940 μᾶς ἐπετέθησαν διὰ νὰ μᾶς ἐξανδραποδίσουν.

Ἡ Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἐορτάζει πάντοτε ἐπετείους ἀπελευθερωτικῶν ἀγῶνων καὶ γενικώτερον ἐπετείους πρὸς προάσπισιν τῆς ἐλευθερίας, συνήθως ὄχι μόνον τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος ἀλλὰ καὶ πρὸς προάσπισιν τῆς ἐλευθερίας πολὺ μεγαλυτέρων γεωγραφικῶν χώρων. Τὸ Ἔθνος ἠγωνίζετο διὰ τὴν Ἑλευθερίαν, ἀκόμη καὶ ὅταν προεβλέπετο, ὅπως λέγει ὁ ποιητής, «ὅτι οἱ Μῆδοι θὰ διαβοῦνε». Δὲν γνωρίζω ἐὰν ὑπάρχη Ἔθνος, τὸ ὁποῖον νὰ ἔχυσε τόσον αἷμα καὶ νὰ ὑπέστη τόσας θυσίας διὰ τὴν ἀπόκτησιν καὶ προάσπισιν τῆς ἐλευθερίας, ὡς τὸ Ἑλληνικόν. Ἡ ἐλευθερία ταυτίζεται μὲ τὴν ζωὴν τοῦ Ἔθνους καὶ εἶναι τὸ πνευματικὸν ὑπόβαθρον τοῦ Ἔθνους.

Κατ' ἀπόφασιν τῆς Συγκλήτου τῆς Ἀκαδημίας, ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Πέτρος Χάρης θὰ ἐκφωνήσῃ τὸν προσήκοντα λόγον.

Παρακαλῶ τὸν κ. Χάρην, ὅπως λάβῃ τὸν λόγον.

Η ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΠΕΤΡΟΥ ΧΑΡΗ

Ἡ ἐντολὴ τῆς Συγκλήτου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν δὲν μὲ καλεῖ ἀπλῶς νὰ ἐκφωνήσω ἓναν πανηγυρικό ἀπὸ τὸ βῆμα τοῦτο, τὸ ἀνώτατο πνευματικὸ βῆμα τῆς χώρας. Μὲ ὑποχρεώνει ν' ἀνέβω στὴν ὑψηλότερη, ἔπειτ' ἀπὸ τὸ Εἰκοσιένα, ἐλληνικὴ κορυφὴ κι' ἀπὸ κεῖ νὰ συλλάβω, νὰ ἐρευνήσω καὶ νὰ ἀποτιμήσω ἓνα γεγονός πὸ εἶχε τὴν πιὸ ἀποφασιστικὴ ἀξία γιὰ τὴ ζωὴ μας, γιὰ τὴ συγκροτημένη πολιτεία μας, γιὰ τὸ Ἔθνος μας, γιὰ τὴ φυλὴ τῶν Ἑλλήνων, τὴν παναρχαία ἀλλὰ καὶ πάντα νέα αὐτὴ φυλή. Βέβαια, στὴ δύσκολη αὐτὴ ἀνάβαση πρὸς τὴν 28^η Ὀκτωβρίου 1940 ἔρχομαι τελευταῖος, ἔπειτα ἀπὸ ἓνα πυκνὸ πλῆθος ἱστορικῶν, μελετητῶν καὶ ρητόρων, πὸ ἔγιναν χρονικογράφοι καὶ ὑμνηταὶ τῆς θαυμαστῆς αὐτῆς ὥρας τῆς ἱστορίας μας. Ἀλλ' ἀπὸ τὴν ἀπόστασι τῶν 29 χρόνων πὸ ἔχουν περάσει, καὶ ὁ μελετητῆς καὶ ὁ ἐγκωμισατῆς μποροῦν νὰ δοῦν καλύτερα τὸ μέγα κατόρθωμα, νὰ τὸ δοῦν στὶς πραγματικὲς του διαστάσεις. Κ' ἐνῶ, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, ὅλα μικραίνουν καὶ χάνουν τὴν πρώτη τους λάμψη, σήμερα, στὸ φῶς τῆς ἐρευνας πὸ καταλήγει σὲ συμπεράσματα, ἀφοῦ πρῶτα ἐπιμένει πολὺ καὶ στὰ κείμενα τῆς ἄλλης ὄχθης, στὰ ἐπίσημα ἔγγραφα, στὶς μυστικὲς ἐκθέσεις πρεσβευτῶν καὶ μυστικῶν πρακτόρων, στὰ ἀπομνημονεύματα καὶ στὰ ἡμερολόγια τῶν προσώπων ἐκείνων πὸ εἶχαν ὑπεύθυνη θέσι στὸ ἐχθρικό στρατόπεδο, ἢ 28^η Ὀκτωβρίου, στὸ φῶς αὐτό, παρουσιάζει ἄλλο μέγεθος, τοποθετεῖται πολὺ ὑψηλότερα, ἀλλὰ καὶ μέσα σ' ἓνα πλέγμα κινδύνων, πὸ δὲν μπορούσαμε καὶ δὲν θέλαμε νὰ τοὺς παραδεχτοῦμε, σχεδὸν τοὺς ἀγνοούσαμε, ἐμεῖς οἱ ἀνεύθυνοι, ἐμεῖς ὁ λαός, νέοι καὶ ἡλικιωμένοι, ἄντρες καὶ γυναῖκες, ὅταν ἐσπεύδαμε στὰ σύνορα ἢ ὠργανώναμε τὸ

έσωτερικό μας μέτωπο, τὴν ἀπαραίτητη αὐτὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν καλὴ ἔκβαση κάθε πολέμου.

Φυσικά, δὲν πρόκειται νὰ ἐξιστορήσω γνωστὰ γεγονότα, μολονότι γνωρίζω ὅτι ἡ ἀναδρομὴ σὲ ἐθνικοὺς θριάμβους πάντα παρακολουθεῖται μὲ ὑπερηφάνεια, ὅπως ἡ ποίηση τῆς Θείας Λειτουργίας ποτὲ δὲν μᾶς κουράζει καὶ πάντα ἀκούγεται μὲ εὐλάβεια. Νομίζω, λοιπόν, ὅτι οὔτε γιὰ τὸν ἀκροατὴ ἢ ἐπανάληψη θὰ ἦταν ἐνοχλητικὴ οὔτε γιὰ τὸν ὀμιλητὴ κίνδυνος. Καὶ θὰ τὴν ἀποτολμούσαμε, ἂν δὲν εἶχαμε νὰ προσκομίσουμε νέα στοιχεῖα καὶ πρὸ πάντων ἂν δὲν ἐπιθυμούσαμε νὰ καθορίσουμε ἕναν ἀπὸ τοὺς πρώτους παράγοντες τῆς ἀποτελεσματικῆς ἀντιστάσεως : τὴ συμμετοχὴ στὸν ἀγῶνα τοῦ κόσμου τοῦ πνεύματος καὶ τῆς τέχνης, τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων, τῶν Ἑλλήνων λογοτεχνῶν, τῶν Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν, τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου, μὲ τοὺς συγγραφεῖς καὶ μὲ τοὺς ἠθοποιούς του, σὲ μιὰν ὠραία καὶ μοναδικὴ συννεργασία. — μιὰ συμμετοχὴ ποὺ νομίζω ὅτι δὲν ἔχει ἀρκετὰ ὑπογραμμισθῆ καὶ κυρίως δὲν ἔχει ἐρμηνευθῆ ὡς βαθύτερη καὶ πολύτιμη ἐθνικὴ δύναμη.

Ἀνάγκη ὅμως μὲ λίγους ἀριθμοὺς νὰ θυμίσω τὸν ἄνισον ἀγῶνα ποὺ ἐδέχθηκε ὁ ἑλληνικὸς λαός. Οὔτε κὰν μὲ λίγους ἀλλὰ μὲ δύο μόνον ἀριθμοὺς : 115 ἦταν τὰ ἀεροπλάνα ποὺ διαθέταμε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1940, κί' αὐτά, τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτά, παλαιὰ καὶ ἀρκετὰ σχεδὸν ἄχρηστα ἢ μὲ πολὺ μικρὴ ἀπόδοση· ἐνῶ ἡ Ἰταλία εἶχε 400 ἀεροπλάνα τελευταίου τύπου καὶ μὲ καταπληκτικὴ ὑπεροχὴ στὴ μαχητικὴ τους ἰκανότητα. Συντριπτικὴ ἦταν ἡ ὑπεροχὴ τῶν Ἰταλῶν καὶ σὲ ἄρματα μάχης καὶ σὲ ἄλλα μηχανοκίνητα μέσα, ὅπως καὶ σὲ πεζικὸ καὶ ἰδίως σὲ πυροβολικόν. Καὶ δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι τὸ ἑλληνικὸ ναυτικὸ εἶχε ν' ἀντιμετωπίση ἕναν ἰσχυρότατο στόλο, πού, μαζί μὲ τὰ πολεμικὰ σκάφη ἐπιφανείας, διέθετε περισσότερα ἀπὸ 150 ὑποβρύχια γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν πολεμικῶν μας μετακινήσεων. "Ὅλ' αὐτὰ πολὺ καλὰ τὰ ἐγνώριζε ἡ ἑλληνικὴ στρατιωτικὴ ἡγεσία, τὰ ἐγνώριζε καὶ ἡ πολιτικὴ μας ἡγεσία, ποὺ χωρὶς κανένα δισταγμὸ εἶπε ἐκεῖνο τὸ θαυμάσιο

«Όχι» καί, ὅπως διαλάλησαν ἐπίσημα χεῖλη ἢ ὅπως ἀναγνωρίζεται σέ ἐκθέσεις καί σέ ἀπομνημονεύματα, ἐπρόσφερε στὸν ὄλον ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐλευθερία ὑπηρεσία ἀνεκτίμητη, σέ ὥρα μάλιστα μεγάλων ἀπογοητεύσεων ἀπὸ τὶς ραγδαῖες νίκες τοῦ ῥΑξονος. Ὁ πόλεμος τοῦ 1940 - 41 (μὲ τὴν Ἰταλία πρῶτα, μὲ τὴ Γερμανία ἔπειτα) ἐκράτησε 216 ἡμέρες, ἐνῶ ξέρομε μέσα σὲ πόσο μικρὸ χρονικὸ διάστημα κατέρρευσε ἡ Γαλλία. Ἀλλὰ 15 ἡμέρες ἔπειτ' ἀπὸ τὶς 28 Ὀκτωβρίου τὸ μέγεθος τοῦ κινδύνου γιὰ τὴν Ἑλλάδα εἶχε ἀλλάξει τόσο — κι' αὐτὸ τὸ ἐμάθαμε πολὺ ἀργότερα — ὥστε κι' ὁ πιὸ πολεμικὸς λαὸς θὰ ἐπάθαινε πανικό. Στις 12 Νοεμβρίου τοῦ 1940 — τὸ βεβαιώνουν τὰ ἐπίσημα στοιχεῖα — εἶχε κριθῆ ὁ πόλεμος, ὁ δικός μας πόλεμος. Οἱ ἐχθροὶ τῆς Ἑλλάδος δὲν ἦταν πιὰ τὰ 40 ἑκατομμύρια τῶν Ἰταλῶν ἢ τὰ «ἐπὶ ἑκατομμύρια λογχῶν» τοῦ Μουσσολίνι. Τὰ 40 ἑκατομμύρια, μὲ τοὺς Γερμανοὺς εἶχαν γίνει 120, γιὰ τὶς 12 Νοεμβρίου ὁ Χίτλερ ἀπεφάσισε νὰ μᾶς ἐπιτεθῆ καὶ ὑπέγραψε τὴν ὑπ' ἀριθ. 18 Ὁδηγία γιὰ τὰ ἀνώτατα στελέχη του, πὸν ἀργότερα συμπληρώθηκε μὲ ἄλλη Ὁδηγία, τὴν ὑπ' ἀριθ. 20, γιὰ νὰ καθορισθῆ τὸ σχέδιο ἐπιθέσεως στὶς λεπτομέρειές του καὶ νὰ πάρῃ τὸ ὄνομα «Μαρίτα». Τότε, τὸ Νοέμβριο τοῦ 1940, ἐμεῖς ἀμφιβάλλαμε, ἐλπίζαμε, προσπαθούσαμε νὰ μείνουμε σὲ ἄφογη οὐδετερότητα καὶ νὰ διατηρήσουμε καλὰς σχέσεις μὲ τὴ Γερμανία. Καὶ τὴν προσπάθεια αὐτὴ τὴν ἀναγνωρίζει ὁ πρεσβευτὴς τῆς Γερμανίας στὴν Ἀθήνα πρίγκηψ φὸν Ἑρμπαχ στὴ μυστικὴ του ἔκθεση τῆς 15^{ης} Νοεμβρίου 1940, καὶ χαρακτηρίζει ἄφογη τὴ στάση τῶν Ἀθηναίων ἀπέναντι τῶν Γερμανῶν ὑπηκόων¹.

Ὡστόσο, δὲν ἔχουμε μόνο τὴν ἀπόφαση τοῦ Χίτλερ, πὸν ἄλλαξε πιὰ τὴ βάση τοῦ πολέμου. Ἐχουμε καὶ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ Ντοῦτσε, — πὸν φυσικὰ δὲν μᾶς εἶχε γίνει γνωστὴ τότε, — τὴν ἐπιμονή του νὰ

1. Ἡ μυστικὴ ἔκθεση τοῦ Γερμανοῦ διπλωμάτη εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ στοιχεῖα πὸν προσφέρει τὸ ἔργο τοῦ κ. Θεοφ. Φ. Παπακωνσταντίνου «Ἡ μάχη τῆς Ἑλλάδος 1940 - 41».

συνεχίση τὸν πόλεμο, παρὰ τὶς ἀλλεπάλληλες ἀτυχίες τοῦ στρατοῦ του, πὸν γιὰ μιὰ στιγμή τὸν ἔκαμαν νὰ σκεφθῆ ὅτι μὲ τὴ μεσολάβηση τῆς Γερμανίας θὰ μπορούσε νὰ συμβιβασθῆ μὲ τοὺς Ἑλληνας, ἔχουμε καὶ τὴ νέα κινητοποίηση τῶν δυνάμεών του, τὴν ἀποστολὴν κί ἄλλων μεραρχιῶν στὴν Ἀλβανία καὶ τὴ μεγάλη προπαρασκευὴ γιὰ τὴν ἀνάκτηση ἐδαφῶν καὶ γοήτρου μὲ τὴν ἔγκριση νέων πολεμικῶν σχεδίων, μὲ τὶς ἀπειλὲς καὶ τὶς ἐκκλήσεις του σὲ στενοὺς συνεργάτες του, σὲ ἀρχηγοὺς ἐπιτελείων, σὲ στρατηγούς, ὅπου ἐνόμιζε ὅτι εἶχε καμφθῆ τὸ φρόνημα τοῦ στρατοῦ καὶ εἶχε ἀρχίσει ἡ ἠττοπάθεια. Ἀπὸ ἀξιόπιστη ἰταλικὴ πηγὴ, ἀπὸ τὴν «*Storia della guerra di Grecia*» τοῦ Τσέρβι, μαθαίνουμε : Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1941 οἱ ἰταλικὲς δυνάμεις στὴν Ἀλβανία ἦταν 10.613 ἀξιωματικοί, 261.850 ὑπαξιωματικοὶ καὶ ὀπλίτες, 7.563 αὐτοκίνητα καὶ 32.871 ζῶα. Ἀλλὰ καὶ πάλι ὁ Μουσσολίνι πολὺ ἀνησυχεῖ καὶ γράφει στὸν ἀρχηγὸ τοῦ Γεν. Ἐπιτελείου Οὐγκο Καμπαλλέρο πὸν βρίσκεται στὴν Ἀλβανία, — ὁ προῶτος ἐπιτελάρχης τοῦ πολέμου Μπαντόλιο ἔχει προκαλέσει τὴ δυσμένεια τοῦ Ντουῦτσε καὶ ἔχει ἀντικατασταθῆ, — τοῦ γράφει καὶ μὲ τὸν τόνο τῆς ἐπιστολῆς του τὸν ἀφήνει πολλὰ νὰ ἐννοήσῃ :

«Ἀγαπητὲ Καμπαλλέρο, πρὶν ἀπὸ τὴν ἡμέρα πὸν θὰ ἔχετε ὀρίσει γιὰ τὶς ἐπιχειρήσεις, νὰ συγκαλέσετε ὅλους τοὺς διοικητὰς σωμάτων καὶ μεραρχιῶν πὸν θὰ λάβουν μέρος σ' αὐτὲς καὶ νὰ τοὺς ἀνακοινώσετε τὰ ἐξῆς : α) Ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴν ἐπίθεση θὰ μπορέσῃ καὶ πρέπει ν' ἀλλάξῃ τὴν κατάστασιν, προπάντων ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ἠθικοῦ. Ἐξῆντα ἡμέρες εἴμαστε ἄκμων' τὴν πρῆν νὰ γίνουμε σφῶρα. β) Ἡ ἐνέργεια αὐτή, πὸν ἐπιβάλλεται νὰ ὀργανωθῆ καὶ νὰ γίνῃ μὲ ἐξαιρετικὴ δραστηριότητα, πρέπει νὰ ματαιώσῃ κάθε ἀφορμὴ γιὰ παγκόσμιον ψίθυρον εἰς βάρους τοῦ ἰταλικοῦ στρατιωτικοῦ γοήτρου, πὸν ἤμουν, εἶμαι καὶ θὰ εἶμαι θερμότατος ὑπερασπιστής. γ) Ἡ Γερμανία εἶναι ἔτοιμη νὰ στείλῃ μιὰ μεραρχία στὴν Ἀλβανία, ἐνῶ προετοιμάζει στρατὸ γιὰ νὰ ἐπιτεθῆ στὴν Ἑλλάδα, τὸν Μάρτιον, ἀπὸ τὴ Βουλγαρία. Ἐπιθυμία μου καὶ πεποιθήσῃ μου εἶναι ὅτι, μὲ τὴν ἡγεσία σας καὶ μὲ

τὴν ἀξία τῶν στρατευμάτων μας, θὰ γίνῃ περιττὴ ἢ ἄμεση βοήθεια τῆς Γερμανίας στὸ ἀλβανικὸ μέτωπο. δ) Ὁ ἰταλικὸς λαὸς περιμένει μὲ ἀγωνία ν' ἀλλάξῃ κατεύθυνση ὁ ἄνεμος. Δὲν ἔχω νὰ προσθέσω ἄλλο τίποτα, ἐκτὸς ἀπὸ τοῦτο : τὴν παραμονὴ τῆς ἐπιθέσεως νὰ βρῖσκεσθε στὸ πιὸ κατάλληλο σημεῖο τοῦ μετώπου γιὰ τὴν παρακολούθησὴ τῆς καὶ νὰ μείνετε ἐκεῖ, ὥσπου νὰ ὀλοκληρωθῇ. Οἱ μάχες τῶν σημερινῶν στρατῶν, ἐπειδὴ μποροῦν νὰ διευθύνωνται ἀπὸ μακρυνά, εἶναι πάρα πολὺ περίπλοκες».

Ἄλλὰ καὶ πάλι δὲν κατορθώνουν νὰ κρατηθοῦν στὶς θέσεις τους οἱ ἰταλικὲς δυνάμεις, οὔτε στὸν τομέα τῆς περιφέρειας μεραρχίας «Τζούλια», κι' ὁ Καμπαλλέρο στέλνει τὸ ἀκόλουθο μήνυμα στὸ διοικητὴ τῆς, στρατηγὸ Τζιορτί :

«Ἡ «Τζούλια» ἔχει κάμει τὸ χρέος τῆς. Εἴμαστε εὐχαριστημένοι, μολονότι ἀναδιπλώθηκε. Τώρα ἔρχονται νέες δυνάμεις καὶ μέρος αὐτῶν τῶν δυνάμεων βρίσκεται κιόλας στὸ Μπεράτι. Εἶναι ἀνάγκη νὰ κλειστῇ τὸ ἀνοιγμα. Ἄν σπάσουν πάλι οἱ γραμμὲς μας, δὲν θὰ κρατήσουμε πιά. Τὸ ἀπαιτεῖ ἡ πατρίδα ! Πρέπει νὰ γίνῃ· κι' ἂν ἀκόμα χρειαστῇ νὰ πεθάνουμε, θάρθω κ' ἐγὼ νὰ πεθάνω μαζί σου. Κάμε τὴν τελευταία αὐτὴ προσπάθεια. Σοῦ τὸ ζητῶ ἐν ὀνόματι τῆς Ἰταλίας. Εἶμαι βέβαιος ὅτι σὲ λίγες ἡμέρες θὰ εἶσαι εὐχαριστημένος, γιατί θὰ φτάσουμε στὴ νίκη. Οἱ ἐνισχύσεις ἔρχονται καὶ θὰ πάτε νὰ ξεκουρασθῆτε. Θ' ἀνασυγκροτήσουμε μιὰ ὠραία «Τζούλια», τώρα ὅμως εἶναι ἀνάγκη νὰ κρατήσουμε».

Ἄλλὰ ὀλοκάθαρη ὁμολογία τῆς ἐλληνικῆς νίκης ἔχουμε σ' ἓνα ἀκόμη ἰταλικὸ σημαντικὸ κείμενο, στὸ «*Journal politique*» τοῦ κόμητος Τσιάνο. Ἀξίζει νὰ διαβάσουμε λίγες γραμμὲς του, — κείμενο τῆς 16^{ης} Ἰανουαρίου τοῦ 1941 :

«Ὁ Ντοῦτσε εἶχε συνομιλία μὲ τὸν Καμπαλλέρο. Εἶναι σκυθρωπὸς καὶ ἀπαισιόδοξος. Τὸ μέτωπο δὲν ἔχει ἀκόμα σταθεροποιηθῆ παρὰ τὶς σημαντικὲς ἐνισχύσεις καὶ τὰ ἐφόδια πὸν ἐστείλαμε. Τὸ στρατιωτικὸ πρόγραμμα ἔχει ἀποτύχει ἐντελῶς. «Πολιτικῶς», μοῦ λέει ὁ

Ντοϋτσε, τὸ ἑλληνικὸ ζήτημα ἦταν ἓνα ἀριστούργημα. Ἐπετύχαμε ν' ἀπομονώσουμε αὐτὴ τὴ χώρα καὶ νὰ κάνουμε νὰ ἔχη μόνη πόλεμο μαζί μας. Ἀλλὰ ὁ στρατὸς ἐχρεωκόπησε ἐντελῶς. Στὸ μέτωπο τῆς Κλεισούρας, — συνεχίζει ὁ Τσιάνο, — νέα ἐπίθεση τῶν Ἑλλήνων. Ἄς εὐχηθοῦμε νὰ κρατήσουν οἱ στρατιῶτες μας»¹.

Ἄν σταχυολογοῦσαμε πληροφορίες καὶ κρίσεις ἀπὸ ὅλα ἢ ἀπὸ τὰ περισσότερα ἀπομνημονεύματα Ἰταλῶν στρατηγῶν, πολιτικῶν ἢ διπλωματῶν, τοῦ Βισκόντι Πράσκα, τοῦ Πρίκολο, τοῦ Ἰταλοῦ πρεσβευτοῦ στὸ Βερολίνο Ἀλιφιέρι, τοῦ Μπαντόλιο, θὰ ἀκούγαμε κι' ἀπὸ ἄλλες ξένες φωνές ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἐγκώμια γιὰ τὸν Ἑλληνα στρατιώτη, γιὰ τὴν παλληκαριά του καὶ γιὰ τὴν καλωσύνη του. Καὶ τὴν πιὸ πρόχειρη σύγκριση κειμένων ἂν ἐκάναμε, θὰ βλέπαμε πόσο φειδωλοὶ σὲ ἐπαίνους εἶναι οἱ Ἑλληνες ἀπομνημονευματογράφοι. Ἄς ὑποχωρήσουμε ὅμως σὲ μιὰ μόνον ἐξαίρεση κι' ἄς διαβάσουμε μιὰ σελίδα Ἀγγλοῦ ἀνταποκριτοῦ: «Ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς — γράφει ὁ *David Walker* — πολέμησε μὲ τὴν ξιφολόγχη. Τοῦτο ἐπροκάλεσε τὴν ὀργὴ τῶν Ἰταλῶν (ποὺ εἶχαν θανάσιμο φόβο γιὰ τὸ κρῦο ἀτσάλι) καὶ ὀλόκληρος ὁ ἰταλικὸς τύπος ἐχαρκτήριζε τὴν ξιφολόγχη «βάρβαρο ὄπλο». Ἦταν ὅμως σχεδὸν τὸ μόνον ὄπλο ποὺ εἶχαν οἱ Ἑλληνες: αὐτὴν καὶ μερικὰ πρώτης τάξεως ὀρειβατικὰ κανόνια. Ὁ Ἑλλην στρατιώτης ἐπολέμησε μὲ τὴν ἀγρία μανία τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ὑπερασπίζεται τὴ γῆ του. Δὲν μποροῦσε νὰ γίνῃ λόγος γιὰ παράδοση. (Ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων αἰχμαλώτων σ' ὀλόκληρη τὴν ἐκστρατεία ἦταν ἐλάχιστος). Ἴσως ὅμως ἡ μεγαλύτερη ἀξία του εἶναι στὸ ὅτι, μέσα σ' ὅλη αὐτὴ τὴν ἀγριότητα, ποτὲ δὲν ἔχασε τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου. Ἡμῶνα συχνὰ μάρτυς τῆς παραδόσεως μιᾶς ἰταλικῆς μονάδας ποὺ εἶχε κυκλωθῆ. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἔπεφταν αἰχμάλωτοι οἱ Ἰταλοί, οἱ Ἑλληνες συμπεριφέροντο μᾶλλον ὅπως συμπεριφέρονται

1. Πλήρη βιβλιογραφία ἔχουμε στὸ βιβλίον τοῦ κ. Θ. Φ. Παπακωνσταντίνου «Ἡ μάχη τῆς Ἑλλάδος 1940 - 41».

σὲ δυστυχεῖς παρὰ σὲ ἐχθρούς. Πόσες φορές δὲν εἶδα Ἕλληνες στρατιῶτες νὰ δίνουν τὰ τελευταῖα τους τσιγάρα καὶ τὴ μικρὴ μερίδα τοῦ ψωμοῦ τους σὲ Ἴταλούς ποὺ εἶχαν αἰχμαλωτισθῆ! Γιατὶ ὁ Ἕλληνας, μολονότι ἔβλεπε τὸν Ἴταλὸ στρατιώτη μὲ περιφρόνηση, δὲν αἰσθανόταν γι' αὐτὸν ὡς ἄνθρωπο μῖσος. Ὅλο τὸ μῖσος τους οἱ Ἕλληνες τὸ κρατοῦσαν γιὰ τὸν Μουσσολίνι καὶ τὸν κόμητα Τσιάνο, γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ εἶχαν ρίξει τὸν ἰταλικὸ στρατὸ στὸν πόλεμο. Καὶ τοῦτο φαινόταν ἀπὸ τὰ τραγούδια ποὺ ἔλεγαν, ἐνῶ ἔκαναν τὴν προέλασή τους»¹.

Θὰ μπορούσαμε νὰ προσκομίσουμε κι' ἄλλες τέτοιες μαρτυρίες, ἀλλὰ προσπάθειά μας εἶναι νὰ δείξουμε, μὲ κείμενα τῆς ἄλλης ὄχθης, τῆς ἐχθρικῆς, ὅτι μένουν ἀμετακίνητα τὰ δυὸ βασικά μας συμπεράσματα : ὅτι ὁ κίνδυνος ποὺ μᾶς ἀπειλοῦσε πιά ἀπὸ τὴν 12 Νοεμβρίου τοῦ 1940, μὲ τὴν ἀπόφαση τοῦ Χίτλερ νὰ μᾶς ἐπιτεθῆ, ἦταν θανάσιμος, ἀλλὰ καὶ ὅτι νικούσαμε, μολονότι ἡ Ἰταλία ἐξακολούθησε νὰ στέλνῃ σοβαρὲς ἐνισχύσεις στὴν Ἀλβανία. Στὸ ἕνα τουλάχιστον ἀπὸ τὰ δυὸ αὐτὰ συμπεράσματα δὲν μπορούσε νὰ καταλήξῃ τότε ἡ ἑλληνικὴ ἡγεσία, γιατί δὲν εἶχε τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε τώρα. Ἀλλὰ κι' ἂν κατώρθωνε νὰ πληροφορηθῆ καὶ τὴν ἀπόφαση τοῦ Χίτλερ καὶ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ Ντούτσε, πάλι δὲν θ' ἄλλαζε τὴ δραματικὴ πορεία τοῦ Ἕθνους πρὸς τὴ θυσία γιὰ τὴν ἐλευθερία. Ὁ Γερμανὸς πρεσβευτὴς πρίγκηψ φὸν Ἐρμπαχ, στὴ μυστικὴ ἔκθεση ποὺ ἐμνημονεύσαμε, γράφει :

«Ὁ Μεταξᾶς ἔδωσε τὴ μόνη ἀπάντηση ποὺ μπορούσε νὰ δώσῃ, δηλαδὴ νὰ θεωρήσῃ τὸ τελεσίγραφο κήρυξη πολέμου. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ἔχουν θέση οἱ ψευδαισθήσεις. Ἄν ὁ Μεταξᾶς μὲ ὅποιονδήποτε ἄλλο τρόπο ἀντιδρῶσε, εἶναι ζήτημα ἂν θὰ κρατιόταν στὴν ἀρχὴ ἔξῃ ἀκόμη ὧρες, εἶναι ζήτημα ἂν θὰ ἐπιζοῦσε κάν. Ὁ Μεταξᾶς ἔχει δικαίωμα νὰ ἰσχυρισθῆ ὅτι μὲ τὸν βιβλικὸ τρόπο ποὺ μίλησε, ἐπρόβαλε τὴ θέληση καὶ τοῦ τελευταίου ὑποδηματοκαθαριστοῦ τῆς Ἀθή-

1. Καὶ τὴ σελίδα αὐτὴ τὴν βρίσκω στὸ ἴδιο βιβλίον τοῦ κ. Θ. Φ. Παπακωνσταντίνου.

νας. "Ολοι εἶναι σύμφωνοι μὲ τὴν ἀποχαιρετιστήρια φράση ποὺ εἶπε στὸν Ἴταλὸ πρεσβευτὴ : « *Alors c'est la guerre* ». Κι' ἂν τοῦτο δὲν φάνηκε καθαρὰ τὴν πρώτη ἡμέρα, ἔγινε ὀλοφάνερο ὅσο κράτησε ἡ ἐπιστράτευση. Κι' αὐτὸ βέβαια μπορεῖ νὰ τὸ καταλάβῃ μόνο ὁποῖος ξέρει τὴν τεράστια ἐθνικὴ συνείδηση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καί, πέρ' ἀπ' αὐτήν, τὴν ἀντίθεση τοῦ ὀρθοδόξου ἑλληνισμοῦ μὲ τὴν καθολικὴ Ρώμη».

Ἀφήνουμε σὲ ἄλλους ἀρμοδιωτέρους νὰ ἐλέγξουν τὴν τελευταία φράση τοῦ Γερμανοῦ διπλωμάτη γιὰ τὴν ἀντίθεση τοῦ ὀρθοδόξου ἑλληνισμοῦ μὲ τὴν καθολικὴ Ρώμη καὶ μᾶς ἀρκεῖ ἡ ὀρθή του διαπίστωση γιὰ τὴν ἐθνικὴ συνείδηση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Μὲ βοήθει νὰ περάσω στὸ βαθύτερο περιεχόμενο τοῦ ἑλληνοϊταλικοῦ πολέμου καὶ νὰ ἀναζητήσω μὲ ἀσφαλέστερα κριτήρια τὸ κύριο στοιχεῖο, τὴ βασικὴ προϋπόθεση τῆς ἑλληνικῆς νίκης. Τὴν ἐθνικὴ συνείδηση τοῦ λαοῦ μας σωστὰ τὴν εἶδε ὁ Γερμανὸς διπλωμάτης σὰν μιὰ πολυσήμαντη πραγματικότητα, πολυσήμαντη μέσα στὸν ὅλον ἀγῶνα τῶν ἐλευθέρων ἀνθρώπων τοῦ β' Παγκοσμίου πολέμου, ἀλλὰ πολὺ πρὶν, πρὶν ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες τὴν εἶχε δὴ ὁ ἑλληνικὸς κόσμος τοῦ πνεύματος, τὴν εἶχε αἰσθανθῆ σὰν δύναμη ἀκατάλυτη καὶ τὴν εἶχε ὀργανώσει μὲ τέτοιον τρόπο, ποὺ νὰ μὴ μπορῆ νὰ τὴν ἀγγίξῃ ἡ φθορά : Τὸ πνεῦμα μὲ τὶς πιὸ ποικίλες ἐκδηλώσεις του καὶ μὲ τοὺς φανεροὺς καὶ κρυφοὺς ἀγωγοὺς ποὺ τὸ φέρνουν πολὺ κοντὰ στὴν ψυχὴ τῆς μεγάλης μάζας. Κι' ἂν σὲ λίγο ἐπιμείνουμε στὴ συμμετοχὴ ποὺ εἶχε στὸν πόλεμο τοῦ 1940 - 41 ὁ λογοτεχνικὸς κι' ὁ καλλιτεχνικὸς μας κόσμος, δὲν σημαίνει ὅτι ξεχνοῦμε τὴν προσφορὰ τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων.

Οἱ πρώτες σελίδες τῆς δικαστικῆς ἐφημερίδος «Θέμις» ἀφιερώνονται στὸν ἀγῶνα καὶ δίνουν κείμενα τεσσάρων Καθηγητῶν τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν : τοῦ Κωνσταντίνου Τσουκαλά, τοῦ Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου, τοῦ Ἡλία Ἀναστασιάδου καὶ τοῦ Γεωργίου Μαριδάκη. Τὸ ἐκτενέστερο ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι ὁμιλία τοῦ Γεωργίου Μαριδάκη στὰς Πάτρας καὶ στὸν Πύργο, « κατ' ἐφαρμογὴν — διαβάζουμε — τοῦ νόμου περὶ πνευματι-

κῆς ἐπιστρατεύσεως», γιὰ νὰ καθορίσῃ τὸν «χαρακτῆρα τοῦ ἀγῶνος τῆς Ἑλλάδος κατὰ τῆς Ἰταλίας», ὅπως τιτλοφορεῖ τὴν ὁμιλία του, ἀλλὰ καὶ νὰ προβάλῃ τὴ βαθύτερη καὶ εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ἀγῶνος : «Οἱ Ἕλληνες, ἀποκρούοντες τὸν ἐπιδρομέα, ἀγωνίζονται ἀγῶνα δίκαιον. Ἀλλὰ τὸ δίκαιον περιεχόμενον τοῦ ἀγῶνος δὲν ἀποτελεῖ τὸν μόνον χαρακτῆρα τοῦ ἀγῶνος. Ὁ ἀγὼν φέρει χαρακτῆρα ἀγῶνος «ὕπὲρ πάντων», ἀγῶνος «ὕπὲρ βωμῶν καὶ ἐστιῶν». Συνάμα φέρει χαρακτῆρα ἀγῶνος, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀντίκτυπον εἰς τὴν τύχην τοῦ κόσμου. Τὸν αὐτὸν χαρακτῆρα ἔφεραν ὅλοι οἱ ἀγῶνες τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Ἑλλάς, ὁσάκις εὐρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἀγωνισθῇ ὑπὲρ ἑαυτῆς, ἠγωνίσθη ἀγῶνα, ἢ ἔκβασις τοῦ ὁποίου εἶχεν ἀντίκτυπον εἰς τὸν ροῦν τοῦ βίου τῶν ἔθνων».

Πρέπει νὰ σημειωθῇ καὶ τοῦτο :

Γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ στὴν κρίσιμη ἐκείνη ὥρα καὶ τὸν παραμερισμὸ ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνων ἀντιθέσεων, πρῶτοι ὑψώσαν φωνή, ἀπὸ τὴν πνευματικὴ μας ἡγεσία — ἢ τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς πρῶτους — οἱ ἐπιστήμονες. Καὶ θυμᾶμαι πάντα ἓνα σύντομο κείμενο τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Σωκράτη Κουγέα γιὰ τοὺς σαφεῖς ὑπαινεγμούς του καὶ τὴν ἀκλόνητη ἱστορικὴ του θεμελίωση. Ἐγραφε στὶς 15 Νοεμβρίου τοῦ 1940 ὁ Σωκράτης Κουγέας :

«Ἡ ἔθνικὴ συνειδήσις ὑπηγόρευσε εἰς ἐπιλέκτους τῆς χώρας ἄνδρας, παραμερίζοντες πρὸ τοῦ κινδύνου τῆς Πατρίδος, ὡς ἄλλοι Ἀριστείδαι, πολιτικὰς ἀντιθέσεις ἢ προσωπικὰς δυσαρεσκείας, νὰ συστήσουν καὶ νὰ δώσουν τὸ παράδειγμα τῆς ἐθνικῆς ἐνώσεως καὶ τῆς πρὸς τοὺς ἄρχοντας πειθαρχίας. Πόσον ἐπίκαιρος καταντᾶ εἰς τὴν περίστασιν αὐτὴν ἡ ὑπόμνησις τῆς φωνῆς τοῦ Ἀγελάου, τοῦ Ναυπακτίου ἐκείνου στρατηγοῦ, ὅστις διαγνώσας ἔκτοτε τὸν Ρωμαϊκὸν κίνδυνον καὶ προαισθανθεὶς, ὡς μᾶς λέγει ὁ Πολύβιος, τὰ «ἀπὸ τῆς Ἑσπέρας προφαινόμενα νέφη», ἐξεφώνησε, τὸν Αὐγουστον τοῦ 217 π. Χ. εἰς τὸ συνέδριον τῆς Ναυπάκτου, τὸν περίφημον ἐκεῖνον λόγον, διὰ τοῦ ὁποίου συνίστα τὴν κατάπασιν τῶν ἐμφυλίων ἐρίδων, «μάλιστα μὲν μηδέποτε

πολεμῆν τοὺς Ἑλληνας ἀλλήλοις, ἀλλὰ μεγάλην χάριν ἔχειν τοῖς Θεοῖς, εἰ λέγοντες ἐν καὶ ταῦτό πάντες καὶ συμπλέκοντες τὰς χεῖρας, καθάπερ οἱ τοὺς ποταμοὺς διαβαίνοντες, δύναντο τὰς τῶν βαρβάρων ἐφόδους ἀποτριβόμενοι συσσωζέειν σφᾶς αὐτοὺς καὶ τὰς πόλεις».

Οἱ Ἑλληνες «συνέπλεξαν» τότε «τὰς χεῖρας», ἔγιναν ἕνας ἄνθρωπος, πέρασαν ὅλα τὰ ὅρια τῆς εὐψυχίας καὶ τῆς σωματικῆς ἀτοχῆς καὶ ἔφθασαν ὡς τὸ θαῦμα. Ἔτσι τὸ εἶδαν οἱ ξένοι τὸ 1940 - 41, ἔτσι τὸ βλέπουν κ' οἱ νέοι μας πὺν γεννήθηκαν ἢ ἀνδρώθηκαν ἔπειτ' ἀπὸ τὸ 1940, ἔτσι ὅμως τὸ βλέπουμε κ' ἐμεῖς ἀκόμα, πὺν τὸ ζήσαμε αὐτὸ τὸ μέγα ἐθνικὸ γεγονός, πὺν τὸ ἐστήσαμε τόσο ὑψηλὰ μὲ τὸ αἷμα καὶ μὲ τὸν ἐνθουσιασμό μας. Τὸ βλέπουμε σὰν κάτι μακρινὸ καὶ ἀπίστευτο, σὰν κάτι πὺν δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἔκαμαν ἄνθρωποι σημερινοὶ, μὲ τὸ δικό μας ἀνάστημα, μὲ τῆ δική μας δύναμη, μὲ τῆ δική μας πνοή. Εἶναι μιὰ μοναδική ἐθνική ὥρα πὺν ξέφυγε ἀπὸ τὰ μέτρα μας γρηγορότερα ἀπὸ κάθε ἄλλη, πὺν ἀνέβηκε καὶ στάθηκε πολὺ πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὰ κεφάλια μας καὶ μένει σὰν ἕνας κόσμος θαυμαστὸς καὶ ὠραῖος πὺν ἐμεῖς τὸν ἐπλάσαμε, ἐμεῖς τοῦ ἐδώσαμε μορφή, ἀλλὰ κ' ἐμεῖς πάλι δὲν τολμοῦμε τώρα νὰ ἀναζητήσουμε τὸν ἐαυτό μας σ' αὐτῆ τὴν ἀποθέωση, ἀπὸ τὸ φόβο μήπως δὲν τὸν βροῦμε ἢ μήπως ἐξακριβώσουμε πὺς λίγα πράγματα ἔχουν μείνει μέσα σας ἀπὸ τῆ θαυμάσια ἐκείνη ψυχικὴ εὐφορία.

Ἐκάναμε κι' ἄλλους πολέμους, πολλοὺς πολέμους, καὶ βαθειὰ τοὺς αἰσθανθήκαμε ὅλους, εἴτε γιὰτὶ μπορούσαμε νὰ ὑψώνουμε τὸ κεφάλι καὶ νὰ καμαρώνουμε μιὰ νίκη εἴτε γιὰτὶ ἔπρεπε νὰ σκύψουμε πολὺ ἀπάνω ἀπὸ μιὰ συμφορὰ καὶ νὰ κερδίσουμε καθέννας χωριστὰ στὴν πίκρα του καὶ στὴν περισυλλογή ὅ,τι ἐχάσαμε ὅλοι μαζί μέσα σὲ καταστρεπτικὸς ἐνθουσιασμούς. Μένουν ὅλοι αὐτοὶ οἱ πόλεμοι στὴ μνήμη μας καὶ ρίχνουν τὸ βάρος τους στὴ συνείδησή μας, γιὰ νὰ κρίνουμε κάθε τόσο τὰ περασμένα, γιὰ νὰ γνωρίζουμε τὸ Ἔθνος μας, γιὰ νὰ ἐκτιμοῦμε τὶς θυσίες τῶν πατέρων μας καὶ νὰ μετῶμε τὶς δυνάμεις μας. Γεγονὸς ὅμως πὺν ἔγινε ἐθνικὸς μῦθος καὶ σὲ κάνει νὰ ξεχνᾶς τὸ

χρόνο και τὸ χῶρο, νὰ ξεχνᾶς κάτι παραπάνω : τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ σου πὸν ὥστόσο εἶναι μέσα στοὺς γύρους αὐτοῦ τοῦ μεγάλου γεγονότος ὀλόκληρος, μὲ αἷμα καὶ μὲ πληγές, μὲ φωνές χαρᾶς καὶ μὲ πικρὰ δάκρυα, τέτοιο ἔθνικὸ γεγονὸς μόνο ὁ πόλεμος τοῦ 1940 - 41 ἔγινε. Τὸ Εἰκοσιένα μένει ἔξω ἀπὸ κάθε σύγκριση. Ὑψώνεται ἀπάνω στὴν πυραμίδα πὸν ἔστησαν τὰ ἑκατὸν τόσα χρόνια πὸν πέρασαν, καὶ τὸ βάρος του τὸ ἔνωσαν ἄλλα ἑλληνικὰ κόκκαλα πὸν ἀναπαύονται τώρα, ἄλλες, μακρινές, ἑλληνικὲς γενεές. Δὲν ξεχνοῦμε καὶ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους μὲ τίς τόσες ἔθνικὲς ἐπιτυχίες. Ἀλλὰ ὁ πόλεμος τοῦ 1940-41 εἶναι χτεσινὸ καὶ ὅμως φαίνεται τόσο μακρινὸ γεγονὸς. Πατάει στοὺς δικούς μας ὤμους, κάνει τὰ δικά μας κόκκαλα νὰ τρίζουν ἀκόμα. Εἴμαστε ἐμεῖς, ἀλλὰ εἶναι καὶ μιὰ θαυμαστὴ ὥρα τῆς Ἱστορίας μὲ δί-δαγμα πολύτιμο γιὰ τὸ ἄτομο καὶ γιὰ τὸ κοινωνικὸ σύνολο.

* * *

Οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχαν ἡσυχὸ ὕπνο τίς φθινοπωρινὲς ἐκεῖνες νύχτες. Ὁ πόλεμος στὴ Δύση εἶχε φτάσει πιά σὲ ἀποφασιστικὲς στρατιωτικὲς ἐπιτυχίες, οἱ Εὐρωπαῖοι, ὅλοι οἱ Εὐρωπαῖοι, περνοῦσαν ὄρες ἐφιαλτικὲς, ἢ γῆ ἦταν καταματωμένη, οἱ θάλασσες εἶχαν γίνεи ἀπέραντοι τάφοι κ' οἱ οὐρανοὶ ἔρριχναν φωτιά, πολλὴ φωτιά. Εἶχε προηγηθῆ γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ προειδοποίηση πὸν δὲν μποροῦσε νὰ ξεγελάσῃ κανέναν : Εἶχε γίνεи ὁ τορπιλλισμὸς τῆς «Ἑλλης». Κ' οἱ σειρήνες πὸν ἔδωσαν ἐκεῖνο τὸ πρωῒνό, χαράματα σχεδόν, τὸ μήνυμα τοῦ πολέμου, ἦταν κραυγὴ πὸν ὅλους μᾶς ἐτάραξε, μὰ καὶ ὅλους μᾶς βρῆκε σὲ λίγα λεπτὰ ὄρθιους. Θυμᾶμαι, σὰ νᾶναι χτές, τὸ κρίσιμο ἐκεῖνο ἑλληνικὸ πρωῒνό. Ἀκουγα ν' ἀνοίγουν μὲ βιασύνῃ πόρτες καὶ παράθυρα, νὰ μιλοῦν οἱ ἄνθρωποι δυνατὰ, νὰ ρωτοῦν, γρήγορα νὰ συνεννοοῦνται. Κι' ὅταν βγῆκα κ' ἐγὼ στὸ παράθυρό μου, εἶδα πλῆθος ὀλόκληρο πὸν πήγαινε πρὸς τοὺς κεντρικοὺς δρόμους, πὸν ἦταν φανερὸ ὅτι βιαζόταν νὰ δώσῃ ἓνα «παρών».

Δὲν ξέρω πόσες ἡμέρες ἀπὸ τὰ τελευταῖα πενήντα ταραγμένα καὶ

δραματικά χρόνια μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀνήκουν σὲ ὅλους τοὺς Ἑλληνας. Μιὰ γρήγορη ἀναδρομὴ θὰ μᾶς ὠδηγοῦσε στὴ θλιβερὴ διαπίστωση, ὅτι στὶς πιὸ πολλὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες ὥρες πὸν ἔζησε, ἔπειτ' ἀπὸ τὸ Εἰκοσιένα, ὁ βασανισμένος τόπος μας, καὶ στὴν ἀσυγκράτητη χαρὰ μας καὶ στὴν ἀβάσταχτη συμφορὰ, εἴμαστε χωρισμένοι σὲ δύο, κάποτε καὶ σὲ περισσότερους κόσμους. Εἶπα ἔπειτ' ἀπὸ τὸ Εἰκοσιένα, γιὰ νὰ σταθῶ σ' ἓνα ἀμετακίνητο ὁρόσημο. Ἀλλὰ μήπως καὶ στὸ Εἰκοσιένα ἀπὸ τὴ διχόνοια, ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ αὐτὴ ἀρρώστεια μας, δὲν κινδύνευε πολλὰ φορὲς ὅλος ὁ ἀγὼνας, ὅλη ἡ ὑπόθεσις τῆς ἐλευθερίας; Ὀλόκληρη σειρὰ ἀπὸ θανμαστὰ τρόπαια τῆς παλληκαριᾶς, ἀλλὰ κι' ἀπὸ φοβερὰ κατορθώματα τοῦ ἐγωῖσμοῦ, τῆς διαβολῆς, τοῦ ταπεινοῦ ὑπολογισμοῦ. Παίρνουμε, βέβαια, ἀναπνοή, ὅταν ἔρχεται ἡ ὥρα τῶν Βαλκανικῶν πολέμων. Προχωροῦμε ὅμως γρήγορα ἀπάνω ἀπὸ τὶς μαῦρες σελίδες τοῦ διχασμοῦ πὸν ἀκολούθησε, καὶ μόνο ὅταν φτάσουμε στὴν 28ῆ Ὀκτωβρίου τοῦ 1940, ἔχουμε πάλι τὸ θαυμάσιο μὰ καὶ τόσο σπάνιο θέαμα τῆς μιᾶς καὶ ἀδιάσπαστης Ἑλλάδας. Δὲν θυμᾶμαι οὔτε μιὰ κατηγορία Ἑλλήνων ν' ἀπουσίασε ἀπὸ τὸ ξεκίνημα τῆς ἡμέρας ἐκείνης. Καὶ οὔτε μιὰ φωνὴ παράταιρη. Οἱ σειρῆνες πὸν ἀκούστηκαν ἐκείνη τὴ Δευτέρα, ἔκαμαν τὸ πιὸ δραματικὸ προσκλητήριο. Ἦταν οἱ σάλπιγγες τῆς δόξας, ἦταν ὅμως καὶ οἱ σάλπιγγες τοῦ θανάτου. Γιατὶ ὅλοι ἤξεραν καὶ ὅλοι καταλάβαιναν τί ἐσήμαινε ἡ κραυγὴ ἀπάνω ἀπὸ τὶς στέγες μας καὶ τί μεγάλο, τί κρίσιμο μήνυμα ἔδινε. Κι' ἀπὸ τὸ προσκλητήριο ἐκεῖνο, πὸν ἔγινε σὲ πολυάνθρωπες καὶ σὲ μικρὲς πολιτεῖες, σὲ κάμπους καὶ σ' ἀκρογιαλιές, σὲ ψηλὰς ράχες καὶ σὲ ἀνοιχτὰς θάλασσες, φανατικοὶ καὶ ἔξαλλοι πατριῶτες καὶ πειθαρχημένοι πολῖτες, ἔτοιμοι γιὰ κάθε θυσία, πετάχτηκαν γρήγορα - γρήγορα, ἔτρεξαν καί, πρὶν σιγήσουν οἱ σειρῆνες, πῆραν τὴν ἀπόφασή τους. Ὅπου κι' ἂν κοίταζες, ἔβλεπες πρόσωπα πὸν ἔζησαν καὶ ζύγισαν μέσα σὲ λίγες στιγμὲς τὴν ἀξία τῆς ἐλευθερίας, πρόσωπα πὸν ἔγιναν σκληρὰ ἀπὸ ὀργὴν κι' ἀπὸ πείσμα, καὶ ἀπαντοῦσαν στὴν Πατρίδα πὸν καλοῦσε :

— Παρῶν! Παρῶν! Παρῶν!

Τίποτ' άλλο, τίποτα περισσότερο. Μὰ καὶ τί χρειαζόταν τὸ περισσότερο ; Μποροῦσε νὰ ὑπάρχη τὸ περισσότερο ; Αὐτὰ τὰ πρόσωπα ἀντίκρουσε τὸ ἴδιο ἐκεῖνο πρωῖνὸ τῆς ἱστορικῆς Δευτέρας ἕνας ξένος ἀνταποκριτής, τρόμαξε στὴν ἀρχή, ἔπειτα βάσισε πολλές ἐλπίδες κι' ἀμέσως ἐτηλεγράφησε στὴν πατρίδα του, πὺν τοὺς μῆνες ἐκείνους ἔκανε ἀπεγνωσμένη ἀντίσταση, μόνη κ' ἔτοιμη νὰ σωριαστῆ. Εἶχε δὴ στή μικρὴ Ἑλλάδα, σὰν ἕνα θαῦμα, σὰν εὐνοια τῶν οὐρανῶν, τὸν πολῦτιμο ὅσο καὶ ἀπίθανο σύμμαχο. « Οἱ Ἕλληνες θὰ πολεμήσουν, οἱ Ἕλληνες θὰ κρατήσουν », διαλαλοῦσε ὁ ἀνταποκριτής τῶν « Τάϊμς » τοῦ Λονδίνου. Καὶ γιὰ νὰ πείσῃ τοὺς συμπατριῶτες του, ἐγκωμίαζε τὴν ἀντρικὴ θέληση πὺν ἔβλεπε στὰ ἑλληνικὰ πρόσωπα τῆς 28ης Ὀκτωβρίου τοῦ 1940. Τηλεγραφοῦσε κ' ἔδινε μὲ ὅλους τοὺς τρόπους καὶ σὲ ὅλους τοὺς τόνους αὐτὸ τὸ « παρών », αὐτὸ τὸ θαυμάσιο « παρών », πὺν τὸ ἄκουγε παντοῦ, πὺν ἀναπηδοῦσε ἀπὸ κάθε ἑλληνικὸ στῆθος.

Πλησίαζε μεσημέρι, ὅταν ἤρθε ἡ πρώτη πολεμικὴ συγκίνηση. Ὁ Ἀθηναϊκὸς οὐρανὸς ἦταν καθαρὸς, κι' ἀπὸ ψηλά, ἀπὸ πολὺ ψηλά, ἀκούστηκε ἀδύνατος μὰ ἐπίμονος βόμβος. Ἦταν τὰ πρῶτα ἐχθρικά ἀεροπλάνα πὺν ἔκαναν ἀναγνώριση. Κανεὶς δὲν πανικοβλήθηκε καὶ κανεὶς δὲν ζήτησε νὰ τρέξῃ σὲ καταφύγιο. Μὲ τὰ μάτια στὸν οὐρανό, προσπαθοῦσαμε νὰ δοῦμε, νὰ ξεχωρίσουμε τὴν ἀπειλή πὺν πετοῦσε ἀπάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια μας, κοιταζόμεστε, σχεδὸν τὴν εἰρωνευόμεστε, δὲν εἶχαμε καταλάβει ἀκόμα τί μποροῦσε νὰ εἶναι αὐτὴ ἡ ἀπειλή, τί ὄλεθρο ἦταν ἱκανὴ νὰ σκορπίσῃ. Δὲν ἀκούγαμε καὶ καμμιὰ ἔκρηξη, καὶ κοιτάζαμε ψηλὰ περίεργοι περισσότερο παρὰ ἀνήσυχτοι.

Κ' ἡ ὥρα περνοῦσε. Ἀραιώσε στὰ κέντρα ὁ συνωστισμὸς ἔπειτα ἀπὸ τὸ μεσημέρι. Γύρισε ὁ κόσμος στὰ σπίτια του, μὰ δὲν ἔμεινε πολὺ. Ξεχύθηκε πάλι στοὺς δρόμους, πιὸ ἀθόρυβος, πιὸ συλλογισμένος. Νέα δὲν εἶχαμε ἀκόμα. Μόνο ἕνα πρῶτο πολεμικὸ ἀνακοινωθέν, λιγόλογο, ὑπερήφανο, εἶχε φτάσει ἀπὸ τὸ Στρατηγεῖο τῶν Ἰωαννίνων. Ἡ ἀγωνία ἦταν πολλὴ στὰ πρόσωπα, ἀλλὰ οἱ ψυχὲς ἔμεναν πάντα ὄρθιες, ἀδιάλλακτες, ἀσυμβίβαστες. Τότε εἶδαμε καὶ τοὺς πρῶτους γνωστούς

μας με χαλί. Εἶχαν τρέξει τὸ πρωτὶ μετὰ τὰ πολιτικὰ στὶς μονάδες τους, πήγαιναν τώρα στὰ σπίτια τους μετὰ στρατιωτικὰ καὶ μ' ἓνα μπογαλάκι, τὰ ρούχα πὸν θὰ τ' ἄφηναν κ' ἓνας Θεὸς ἤξερε πότε θὰ τὰ ξαναφοροῦσαν.

Ἦταν σὰν νὰ πανηγύριζε ἡ χώρα, πού, ὥστόσο, ὅλοι ξέραμε πὼς πολὺ ἀκριβὰ θὰ πλήρωνε τὴν περηφάνεια της, τὴν παλληκαριά της, τὸ ἀπίστευτο «Ὁχι», πὸν μετὰ πείσμα εἶπαν ὅλα τὰ ἑλληνικὰ χεῖλη. Ἦταν μιὰ ἔξοδος ἀπὸ τὸ ἄτομο καὶ τὸν κλειστό του κόσμο. Ἦταν ἀνέβασμα σὲ ψηλὴ σκοπιά. Κι' ὁ λαὸς μετὰ τὴν λίγη μόρφωση καὶ τὴν μεγάλη ἀγνότητα, κι' ὁ μορφωμένος μετὰ τὴν ἐπαγγελματικὴ μάθηση, κι' ὁ ἄνθρωπος τοῦ σπουδαστηρίου, ἐπιστημονικοῦ, λογοτεχνικοῦ ἢ καλλιτεχνικοῦ, μετὰ τὴν ἀταραξία καὶ τὸν σκεπτικισμό πὸν τοῦ χάρισαν καὶ μαζί τοῦ φόρτωσαν ἡ ἀχόρταγη ἔρευνα, ἡ ὠργανωμένη μνήμη κ' ἡ βαρεῖα πείρα, ὅλοι ἦταν ἓνα σῶμα, ἓνας παλμός, μιὰ ὀρμή. Δυνάμεις κρυμμένες ὡς τότε, δυνάμεις ἐκπληκτικές, δυνάμεις ἱκανές ὄχι μόνο νὰ σώσουν ἓναν τόπο ἀπὸ μεγάλη ἐπιδρομὴ, ἀλλὰ καὶ νὰ δημιουργήσουν ἓνα ἔθνος ἀπὸ τὴν ἀρχή, δυνάμεις ἀσυγκράτητες, διασταυρώνονταν κ' ἔστηναν μπροστά μας ἓνα σπάνιο γεγονός, θὰ ἔπρεπε νὰ πῶ τὸ Γεγονὸς πὸν ἔλειπε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ζωὴ, πὸν τὸ ἀποζητούσαμε ὅλοι, πὸν τὸ προσμέναμε ὅλοι σὰν θεμέλιο νέας κοινωνίας, κάτι περισσότερο, σὰν νέα καὶ ὁμαδικὴ συνείδηση.

Τὴν ἴδια αὐτὴ μεγάλη ἡμέρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἔχουμε κ' ἓνα ἄλλο γεγονός, πὸν ἔδειξε ὅτι στὶς ὥρες τοῦ κινδύνου ὁ πνευματικὸς μας κόσμος ποτὲ δὲν ἀπουσιάζει καὶ κάνει μιὰ πολύτιμη ἐνότητα μαζί με ὅλη τὴν ἄλλη Ἑλλάδα. Μιὰ σύντομη ἀναδρομὴ θὰ μᾶς δείξη αὐτὴ τὴν ἐθνικὴ ἐνότητα. Εἶναι ὁ ἥρωϊκὸς τόνος πὸν βρῖσκει ὁ ἑλληνικὸς ἐντεχνος λόγος, ὅταν εἶναι νὰ ὑμνήσῃ τοὺς ἀγῶνες τοῦ Ἑθνοῦς γιὰ τὴν ἐλευθερία.

Ἀπὸ τὴν πιὸ μακρινὴ ἀρχαιότητα ἡ ἑλληνικὴ ποίηση ἔχει καὶ ἐθνικὸ χαρακτήρα στὴν οὐσία της. Πλὴν στὶς ἄλλες πνευματικὲς καὶ καλολογικὲς κατακτήσεις καὶ ἐπιτεύξεις της, ὑπάρχει καὶ ἡ ἐθνικὴ

πνοή. Ἐξαρση ἐθνικῶν γεγονότων ἔχουμε ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν ἐπικὸ κύκλο καὶ ἀπὸ τῆ λυρική καὶ χορική ποίηση. Ἀπὸ τοὺς Περσικοὺς πολέμους ἕως τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο τὸ φρόνημα τῶν Ἑλλήνων — μὲ τοὺς μηδικοὺς μάλιστα πολέμους — ἀναφτερόνεται καὶ τοῦτο ἐκδηλώνεται σὲ παιᾶνες, σὲ διθυράμβους καὶ σὲ ἐπιγράμματα. Ὁ Πίνδαρος εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικώτερες ἐκδηλώσεις. Τοὺς ἥρωες τοὺς ὀνομάζει « ἥρωες ἀντιθέους » — ἀντίθεος εἶναι ὁ ἰσόθεος — καὶ τὸν πολεμιστὴ « ἀκρόσοφόν τε καὶ αἰχματάν », δηλαδή ἄκρον στὴ σοφία, ἔξοχον, τὸν ἀγωνιστὴ πὺν κρατεῖ δόρυ. Ἀλλὰ καὶ ὁ Αἰσχύλος ὑμνεῖ τὸν Ἑλληνα πολεμιστὴ στοὺς « Πέρσας » του μὲ μιὰ λιτότητα πὺν μοιάζει μὲ γυμνὸ ξίφος. Διαβάζουμε στοὺς στίχους 393 - 396 : « παιᾶν' ἐφύμνουν σεμνὸν Ἑλληνας τότε, | ἀλλ' ἐς μάχην ὀρμῶντες εὐφύχῳ θράσει· | σάλπιγξ δ' αὐτῇ πάντ' ἐκεῖν' ἐπέφλεγεν ». | Ὁ Πέρσης ἀγγελιαφόρος ἀγγέλλει στὴ βασίλισσα τῶν Περσῶν Ἀτοσσα τὴ νίκη τῶν Ἑλλήνων στὴ Σαλαμίνα καὶ τὴν ἥττα τῶν Περσῶν. Ἀναφέρει στοὺς στίχους αὐτοὺς ὅτι οἱ Ἑλληνας ἔπαλλαν σεμνὸν παιᾶνα καὶ ὀρμουσαν στὴ μάχῃ μὲ εὐφροσύνη, ἐνῶ ὄλη τὴ γραμμὴ τους πέρα ὡς πέρα φλόγιζε ὁ ἦχος τῆς σάλπιγγας.

Στὴ Βυζαντινὴ λογοτεχνία ἀξιοσημεῖωτη εἶναι ἡ ἐθνικὴ δημοτικὴ ποίηση, μὲ θέμα τοὺς ἀγῶνες ἐναντίον τῶν πολυαριθμῶν ἐχθρῶν τοῦ Βυζαντίου, πὺν περιγράφονται στὰ ἱστορικὰ ποιήματα, γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ πατροπαράδοτου Ἑλληνισμοῦ, παρὰ τὴν ἐπίδραση τῆς Ἀύσσεως στὶς σταυροφορίες καὶ παρὰ τὸν συγχρωτισμὸ μὲ τοὺς ἀνατολικοὺς λαοὺς. Ἡ ἐποποιεῖα τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα, μὲ τὰ 1350 δημοτικὰ τραγούδια τοῦ Ἀκριτικοῦ κύκλου, πλημμυρίζει ἀπὸ τὸ αἶσθημα τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν πατρίδα, σ' ἕνα πλαῖσιο ἠρωϊκό.

Στὴ Μεταβυζαντινὴ περίοδο, στὰ χρόνια τῆς πικρῆς δουλείας, τὰ δημοτικὰ τραγούδια καὶ στὰ τέσσερα εἶδη τους — τὰ ἱστορικὰ, τὰ κλέφτικα, τὰ διηγηματικά, τὰ ἰδιωτικά — πάλλον ἀπὸ πηγαία καὶ ὑψηλὴ πατριδολατρία.

Ὅταν ἦταν νὰ γίνῃ ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821, εἶχαμε μιὰν ἀνθηση

πνευματική, πολὺ χαρακτηριστική. Στὸ τέλος τοῦ 18^{ου} αἰῶνος καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19^{ου} λόγιοι μεγάλης ἀξίας φανερώθηκαν, μὲ πρῶτο τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ. Λίγο ἀργότερα ἀρχίζει νὰ παρουσιάσῃ τὸ ἔργο του κι' ὁ Διονύσιος Σολωμὸς μὲ πρῶτο στόχο του τὴν ἐξέμνηση τῆς Ἐλευθερίας. Τὸ ἴδιο κι' ὁ Κάλβος. Στὸ 86^ο τετράστιχο τοῦ « Ὕμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν » ὁ Σολωμὸς γράφει :

Μέσ' στὰ χόρτα, τὰ λουλούδια,
τὸ ποτήρι δὲν βαστῶ.
Φιλελεύθερα τραγούδια
σὰν τὸν Πίνδαρο ἐκφωνῶ.

Κι' ὁ ἴδιος συμπύκνωσε σὲ λίγες λέξεις τὸν ὑψηλότερο καὶ καθαρότερο πατριωτισμὸ καὶ εἶπε : « Κλειῖσε μέσα στὴν ψυχὴ σου τὴν Ἐλλάδα, καὶ θὰ αἰσθανθῆς μέσα σου νὰ λαχταρίζῃ κάθε εἶδος μεγαλείου ».

Ὁ Ἀνδρέας Κάλβος στὸ 24^ο τετράστιχο τῆς ὠδῆς « Εἰς Ψαρὰ » ὑμνολογεῖ :

Ἐπὶ τὸ μέγα ἐρείπιον
ἢ Ἐλευθερία δλόρθη
προσφέρει δύο στεφάνους·
ἓνα ἀπὸ γῆϊνα φύλλα
κι' ἄλλον ἀπ' ἄστρα.

Καὶ ἡ παράδοση συνεχίζεται ἀδιάσπαστη. Στίχους πατριωτικούς, καὶ ὠραίους στίχους, ἔχουν γράφει κι' ὁ Ἰούλιος Τυπάλδος, κι' ὁ Παλαμᾶς, τοὺς περισσότερους καὶ τοὺς σημαντικώτερους, κι' ὁ Γεράσιμος Μαρκορᾶς, κι' ὁ Ζαλοκώστας, κι' ὁ Βαλαβάνης, κι' ὁ Παράσχος, κι' ὁ Βασιλειάδης, κι' ὁ Ραγκαβῆς, κι' ὁ Κρυστάλλης, κι' ὁ Μαβίλης, πὸν δὲν ἐχάρισε στὴν πατρίδα μόνο τὴ μουσικὴ τῶν σονέττων του ἀλλὰ καὶ τὴ ζωὴ του, κι' ὁ Ζαχαρίας Παπαντωνίου, κι' ὁ Ἄγγελος Σικελιανός. Μ' αὐτὴ τὴν παράδοση, πὸν δὲν εἶναι μόνο ἀδιάσπαστη στὸν νεοελληνικὸ ποιητικὸ λόγο, ἀλλὰ πολὺ αἰσθητὴ καὶ στὸν ἐλληνικὸ πεζὸ

λόγο — και λυποῦμαι πὸν ἢ κλεψύδρα δὲν μοῦ ἐπιτρέπει νὰ δώσω χαρακτηριστικὲς σελίδες του — μ' αὐτὴ τὴν ἐθνικὴ συνείδηση, θὰ ἔπρεπε νὰ πῶ, βρέθηκε ὁ κόσμος τοῦ πνεύματος καὶ τῆς τέχνης ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν πατρίδα ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, γιὰ τὴν ἐλευθερία πὸν δὲν ἐκινδύνευε μόνο στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ στὴν Εὐρώπη καί, γιατί ὄχι, στὸν κόσμον ὅλον. Προηγήθηκε ἡ ποίηση. Ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς, μολονότι πολὺ γέρος πιά, βρῆκε τὴ δύναμη κ' ἐσάλπισε αὐτοὺς ἐδῶ τοὺς δυὸ στίχους :

Αὐτὸ τὸ λόγο θὰ σᾶς πῶ, δὲν ἔχω ἄλλο κανένα·
μεθύστε μὲ τ' ἀθάνατο κρασί τοῦ Εἰκοσιένα.

Ἡ φωνὴ τοῦ Σικελιανοῦ ἔφτασε στοὺς πιὸ ὑψηλοὺς τόνους της. Καὶ εἶχε συμμετοχὴ στὸν ἀγῶνα ὄχι μὲ δυὸ ἀλλὰ μὲ πολλὰ τραγούδια, μὲ στίχους πολλοὺς καὶ ἀρρενωποὺς στίχους πὸν ἐξύμνησαν μεγάλες ὄρες τοῦ πολέμου τοῦ 1940-41, τὴν «Κλεισούρα», τὴν αὐτοθυσίαν τῶν ἡρώων τοῦ ὑποβρυχίου μας «Πρωτεύς», τοὺς «Ἀδελφούς μου στρατιῶτες τοῦ μετώπου», ὅπως κι' ἀργότερα, στοὺς ἀτελείωτους πικροὺς μῆνες τῆς κατοχῆς, προσπαθοῦσε, μαζὶ μὲ ἄλλους τεχνίτες τοῦ στίχου ἢ τοῦ πεζοῦ λόγου, πὸν ἔδωσαν ἐργασία τους μὲ τ' ὄνομά τους ἢ μὲ ψευδώνυμο, ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος, προσπαθοῦσε νὰ κρατήσῃ ἀκμαῖο τὸ ἠθικὸ τοῦ λαοῦ μας.

Αὐτὴ ἦταν ἡ ἀρχή. Ἡ συνέχεια ἦρθε μὲ δυὸ ὁμαδικὲς ἐκδηλώσεις, πὸν δείχνουν κι' αὐτὲς πόσο ἄμεση καὶ πόσο ἔντονη στάθηκε ἡ συμμετοχὴ τῶν λογοτεχνῶν μας, καὶ γενικώτερα τῶν πνευματικῶν μας ἀνθρώπων, στὸν ἀγῶνα τοῦ Ἔθνους. Ἡ μιὰ ἦταν «ἐκκλήση» τῶν παλαιότερων. Ἡ ἄλλη «μανιφέστο» τῶν νεωτέρων. Ὁ Παλαμᾶς, ὁ Μελάς, ὁ Σικελιανός, ὁ Σκίπης, ὁ Μητροπούλος, ὁ Βέης, ὁ Κ. Δημητριάδης, ὁ Παρθένης, ὁ Γρουπάρης, ὁ Βλαχογιάννης, ὁ Μυριβήλης, ὁ Οὐράνης, ὁ Μαλακάσης, ὁ Ξενόπουλος, ὁ Φιλαδελφεύς, ὁ Καμπάνης ἔστειλαν μῆνυμα στοὺς ξένους λογοτέχνες γιὰ τὴν ἰταμὴ ἀξίωση τῆς

φασιστικῆς βίας καὶ ζητοῦσαν ὄχι τὴν ὕλική, ἀλλὰ τὴν ἠθικὴ βοήθειά τους, τὴν « εἰσφορὰ τῶν ψυχῶν ».

Οἱ νεώτεροι, ἢ Ἀλεξίου, ὁ Βενέζης, ὁ Βρεττάκος, ὁ Γιαννόπουλος, ὁ Δημαρᾶς, ὁ Ἐλύτης, ὁ Θεοτοκάς, ὁ Θρωῦλος, ἢ Ἰακωβίδη, ὁ Καραγάτσης, ὁ Καραντινός, ὁ Καστανάκης, ὁ Κατσιμπαλης, ὁ Κοτζιούλας, ὁ Κουκούλας, ὁ Μιχαλόπουλος, ὁ Μυλωνογιάννης, ἢ Νάκου, ὁ Μελλῆς Νικολαΐδης, ὁ Νικολαρεΐζης, ὁ Μπαρλᾶς, ὁ Πανσέληνος, ἢ Παπαδάκη, ὁ Παπανικολάου, ὁ Παράσχος, ὁ Πετσάλης, ὁ Σεφέρης, ἢ Σταύρου, ὁ Τερζάκης, ὁ Τσάτσος, ὁ Φωτιάδης, ὁ Χάρης, ὁ Χατζίνης κι' ὁ Χουρμούζιος διακήρυτταν μὲ τὸ « μανιφέστο » τους ὅτι « ἡ μάχη τῆς Ἑλλάδας εἶναι μάχη παγκόσμια », ὅτι « ὁ Ἑλληνικὸς στρατὸς εἶναι σήμερα μιὰ προφυλακὴ τῶν ἔθνῶν στὸν ἀγῶνα τους ἐναντίον τῆς καινούργιας μορφῆς σκλαβιάς ». Καὶ ὕψωναν τὸ ἔμβλημα τῶν πατέρων μας τοῦ 1821: Ἐλευθερία ἢ θάνατος! Αὐτοὶ οἱ λογοτέχνες, παλιοὶ καὶ νέοι τότε, ὑπέγραψαν τὴν « Ἐκκκληση » καὶ τὸ « Μανιφέστο ». Ἐκεῖνοι ὅμως ποὺ ἔγραψαν, ποὺ ἔκαμαν πολεμικὸ σάλπισμα τὸ στίχο ἢ κήρυγμα ἔθνικὸ τὴν πεζογραφία τους, εἶναι πολὺ περισσότεροι. Εἶναι οἱ τρεῖς γενεές ποὺ συναντήθηκαν στὶς 28 Ὀκτωβρίου τοῦ 1940, ποὺ ἔδωσαν τὸν ἴδιο ὄρκο κι' ἄρχισαν τὸν ἴδιον ἀγῶνα. Ὁ Παλαμᾶς καὶ οἱ νεώτεροί του, ἢ γενιὰ τοῦ 30, οἱ ἀκόμα πιὸ νέοι, αὐτοὶ ποὺ συγκρότησαν τὴ λογοτεχνικὴ γενιὰ τοῦ 40. Μποροῦν τὰ κείμενά τους νὰ γεμίσουν μιὰ βιβλιοθήκη, ποὺ νὰ ἔχη ἀρχὴ καὶ νὰ μὴν ἔχη τέλος. Ἀλλὰ καὶ λίγους στίχους των ἀν διαβάζαμε τώρα, θὰ εἰδείναμε πόσο ὀλόκληροι βρέθηκαν οἱ λογοτέχνες μας στὴ μεγάλη, στὴν πιὸ κρίσιμη μάχη τοῦ Ἑθνους. Ὁ Μαλακάσης, ὁ Ἀθάνας, ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ὁ Παπατσώνης, ὁ Τέλλος Ἄγρας, ὁ Μπαρλᾶς, ὁ Κουκούλας, ὁ Καραντώνης, ὁ Ξύδης, ὁ Ἄγγελος Δόξας κι' ἄλλοι ἀκόμα, ἔγραψαν στίχους ποὺ δὲν ἦταν μόνο ἐπίκαιροι, ἀλλὰ καὶ ἄντεχαν στὶς ἀπαιτήσεις τῶν καλλιεργημένων ἀνθρώπων. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς στίχους αὐτοὺς ἐπρόβαλαν καὶ μιὰν ἀρετὴ τῶν Ἑλλήνων ποὺ ἔχει ἰδιαίτερη ἀξία ἀπάνω στὸν πόλεμο, προπάντων σ' ἓναν τόσο σκληρὸ πόλεμο:

τὸν εἰρημικὸ πατριωτισμὸ, ἢ, ἂν θέλετε, τὸν ἀνθρωπισμὸ τῶν Ἑλλήνων, ποὺ πολεμοῦν γιὰ τὴν ἐλευθερία τους, γιὰ τοὺς τάφους τῶν πατέρων τους, γιὰ τὴ γῆ τους, ὄχι γιὰ ν' ἀφαιρέσουν ἔδαφος ἢ πλοῦτο ἀπὸ τὸ γείτονά τους, ὄχι γιὰ νὰ πληγώσουν ἢ καὶ ν' ἀφανίσουν τὸν ἀνθρώπο, ὅταν εἶναι ἀνθρώπος καὶ ὄχι θηρίο. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ὑμνωδοὺς τοῦ 40 - 41, ὁ Κουκουλάς, λέει σχεδὸν ψιθυρίζει, σὲ ὦρα πολέμου :

Θέ μου, δικά Σου ὅλα τὰ τέκνα εἶναι τῆς γῆς
καὶ ἡ χάρη Σου σὰν τὴ βροχὴ στὸν ἄγονο ἄμμο.
Ὅμως ἐγὼ τὴν ὦρα ἐτούτῃ τῆς σφαγῆς,
τὸ εἶναι μου τάμα εὐγνωμοσύνης θὰ σοῦ κάμω,

ποὺ εὐδόκησες κάτω ἀπ' τὸ διάφανο οὐρανὸ
νὰ γεννηθῶ τοῦ βράχου αὐτοῦ καὶ ν' ἀνασαινω
κ' ἕνα προνόμι νᾶχω, ἀπ' ὅλα πιὸ τρανό:
νὰ ξέρω πῶς νὰ ζῶ καὶ πότε νὰ πεθαίνω.

Ἄλλὰ δὲν ὑστέρησε καὶ ἡ πεζογραφία μας στὴ μεγάλη καὶ κρίσιμη ἐκείνη ὦρα. Ὁ Μυριβήλης εἶπε πολλὰ ἀπὸ τὸ Ραδιόφωνο κ' ἔδωσε τὴν « Ὁρα τῆς Ἱστορίας », ὁ Βενέζης ἔγραψε τὸ « Χρονικὸ τοῦ 1940 », κ' ὁ Οὐράνης ἔκαμε ζωντανὴ περιγραφὴ μιᾶς μάχης. Καὶ πάλι ἡ κλεψύδρα δὲν μοῦ ἐπιτρέπει νὰ συνεχίσω καὶ νὰ διαβάσω χαρακτηριστικὰ κείμενα. Ὡστόσο, ὀφείλω νὰ πῶ ὅτι τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι ἐκλεκτὲς σελίδες καὶ τὶς ὑπογράφουν ὀνόματα ἀπὸ τὰ καλύτερα τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, ὁ Θεοτοκᾶς, ὁ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, ὁ Χατζίνης, ὁ Μπασσιᾶς, ὁ Καραντώνης, ὁ Πρεβελάκης, ὁ Ἄλκης Θρυλός, ὁ Δημαρᾶς, ἡ Νάκου, ἡ Τατιάνα Σταύρου, τόσοι ἄλλοι. Ἀξίζει ἀκόμα ν' ἀναφέρω ὅτι ἡ « Ἐταιρία Ἑλλήνων Λογοτεχνῶν », τὸ μόνον τότε λογοτεχνικὸ σωματεῖο, συγκέντρωσε γρήγορα - γρήγορα 2.000 βιβλία καὶ τᾶστειλε στὸ τμήμα ψυχαγωγίας τραυματιῶν καὶ ἀρρώστων στρατιωτῶν τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ. Ἐπίσης ἔκαμε ἔρακο καὶ μάζεψε ἀπὸ

τὰ μέλη της 5.500 δραχμὲς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ τὶς ἔστειλε κι' αὐτὲς στὴν Κοινωνικὴ Πρόνοια.

Ἡ πνευματικὴ ἐπιστράτευση ἦταν γενικὴ κ' ἔγινε μὲ ὅλους τοὺς τρόπους. Οἱ νεώτεροι ἀπὸ τοὺς λογοτέχνες καὶ τοὺς λογίους μας βρέθηκαν ἀμέσως στὸ μέτωπο — ἀπὸ τοὺς πρώτους, ἔθελοντῆς, ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, — κ' ἔδωσαν ἀργότερα, — ὁ Ἑλύτης, ὁ Τερζάκης, ὁ Ἄγγελος Βλάχος, ὁ Ζαλοκώστας, ὁ Μπεράτης κ. ἄ. — σὲ ἀξιολογώτατα βιβλία τῆ ζωὴ τους μέσα στὸν κίνδυνο καὶ μὲ ἔχθρὸ ὄχι μόνον τὸν Ἰταλὸ στρατιώτη ἀλλὰ καὶ τὸν ἀδυσώπητο, τὸν φοβερὸ ἀλβανικὸ χεϊμῶνα. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλοι, οἱ πιὸ ἡλικιωμένοι, ἐπρόσφεραν τὶς ὑπηρεσίαις των στὸ ἄλλο μέτωπο, πὸν εἶναι πάντα προϋπόθεση τῆς νίκης, στὸ ἐσωτερικὸ μέτωπο. Καὶ ἡ δικαιοσύνη ἐπιβάλλει, τὴν ὥρα αὐτὴ τῶν ἱερῶν ἀναπολήσεων καὶ τῶν ἀπολογισμῶν, νὰ ἀκουσθῆ ἀπὸ τὸ ἐπίσημο τοῦτο βῆμα ὁ ὀφειλόμενος ἔπαινος καὶ γιὰ τὸ ἑλληνικὸ θέατρο, εἰδικώτερα γιὰ τὸ ἑλαφρὸ ἑλληνικὸ θέατρο, πὸν μὲ τὴ χαρούμενη καὶ εὐστοχη σάτιρά του ἔδινε κάθε μέρα, ἀπόγευμα καὶ βράδυ, μάχη θριαμβευτικὴ καὶ ἀναβε ἀσυγκράτητους ἐνθουσιασμούς. Καὶ δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ πὸν τὸ ἑλαφρὸ θέατρο, ἀκριβέστερα ἡ ἐπιθεώρηση, ἐπολέμησε κι' αὐτὴ γιὰ τὴν πατρίδα. Τὰ «Πολεμικὰ Παναθήναια» τοῦ 1913 τοῦ Τσοκόπουλου, τοῦ Ἄννινου καὶ τοῦ Δημητράκου, μὲ τὴ Μαρίκα Κοτοπούλη καὶ τὸ θίασό της, ἤρθαν ἔπειτ' ἀπὸ τὸν Ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο, ἀλλὰ ἐπρόσφεραν πολὺτιμη ὑπηρεσία, ἀφοῦ ὁ κόσμος πὸν πολέμησε τοὺς Τούρκους, θ' ἄρχιζε σὲ λίγο κι' ἄλλον πόλεμο, μὲ τοὺς Βουλγάρους. Τὸ 40-41, ἡ ἐπιθεώρηση ἐφόρσε ἀμέσως τὸ χακί, εἶχε πολὺ εὐτυχισμένες στιγμὲς γιὰ τὴν τόνωση τοῦ ἐσωτερικοῦ μετώπου, μὲ τὴν ἔξαρση τῶν ἀρετῶν τοῦ Ἑλληνα στρατιώτη καὶ μὲ τὰ βέλη πὸν ἔρριχνε στὸν ἔχθρὸ. Μὲ τὶς πυκνὲς της παραστάσεις, μὲ τὴ φωνή της στὸ ραδιόφωνο, μὲ τὶς ἐπισκέψεις της σὲ νοσοκομεῖα καὶ σὲ στρατῶνες δὲν ἔδινε μόνον ἐλπίδα. Δυνάμωνε τὴν ἐθνικὴ ὑπερηφάνεια κ' ἔβαζε στὰ χεῖλη τοῦ λαοῦ τραγούδια καὶ συνθήματα πὸν ἔδιναν πολὺ σημαντικώτερα ἀποτελέσματα ἀπ' ὅ,τι οἱ πα-

τριωτικοί λόγοι, οί συχνά ἀδέξιοι καὶ ἄγονοι. Ἡ ἐλληνικὴ πολεμικὴ σάτιρα ἔκαμε τὸ χρέος της, χωρὶς νὰ πέση σὲ χυδαιότητες. Καὶ δὲν ἔγινε μόνον θέατρο, ἀλλὰ καὶ γελοιογραφία, καλαισθητὴ καὶ ἀμειλικτὴ. Δὲν ὑστέρησε ὅμως καὶ ὁ ἄλλος καλλιτεχνικὸς μας κόσμος. Ὁ ἀκαδημαϊκὸς Οὐμβέρτος Ἀργυρὸς ἔδωσε τὴν ἐποποιΐα τοῦ 40-41 σὲ σειρὰ πίνακες, πὸν εἶναι ἕνα χρησιμώτατο χρονικὸ μὲ εἰκόνες. Τὸν ἀκολούθησε ὁ πρόωρα χαμένος ζωγράφος Ἀλέξανδρος Ἀλεξανδράκης. Ἔτσι ἡ ἐλληνικὴ τέχνη ἔμεινε κι' αὐτὴ στὴν παράδοση πὸν ἐγκαινίασε ἡ Θάλεια Φλωρᾶ-Καραβία, ἡ ζωγράφος τῶν πολέμων τοῦ 1912-13, ὁ Γεώργιος Ροῦλος, ὁ Βασίλειος Χατζῆς, ὁ Γεώργιος Προκοπίου.

Θὰ τελειώσω μὲ μιὰν εἰκόνα ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς Ἀθήνας στὶς τελευταῖες ἡμέρες τοῦ πολέμου.

Εἴμαστε πιά στὸν Ἀπρίλη τοῦ 1941. Ἡ ἀνοιξὴ ἀγνοοῦσε τὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων καὶ εἶχε φτάσει στὴν Ἀθήνα μὲ ὄλο τὸ φῶς της, μὲ τὰ δυνατὰ της χρώματα, μὲ τὸ ἕλαφρὸ ἀεράκι της, μὲ ὅλη τὴν ἐγκαρδιότητά της. Ἐλαμπε ὁ κεντρικὸς Ἀθηναϊκὸς δρόμος. Μόνον πὸν ἐνῶ ἐβούιζε ἀπὸ κίνηση, ἔμοιαζε σὰν ἄδειος. Ἐλειπε ἡ μισή, γιὰ νὰ νὰ μὴν πῶ, ἡ καλύτερη Ἑλλάδα: ἔλειπε ἡ ἐλληνικὴ νεότητα. Μὰ νὰ πὸν ὁ δρόμος γέμισε πάλι, καὶ ἡ μισὴ Ἑλλάδα ἔγινε πάλι ὀλόκληρη. Μέσα σὲ μιὰ στιγμή, μέσα σὲ μιὰν ἀπλὴ κίνηση, μέσα σὲ μιὰ ἀθόρυμη συνεργασία. Στὸ ἀντικρυνὸ πεζοδρόμιο, κατέβαινε ἕνας τραυματίας. Ἡ στολὴ του τσαλακωμένη, τὸ μελαχροινὸ πρόσωπό του σκοτεινὸ ἀπὸ τὴν ταλαιπωρία καὶ τὴν ἀγωνία, ἀλλὰ τὸ πανί, πὸν κράταγε τὸ πονεμένο καὶ βαρὺ ἀπὸ δόξα δεξί του χέρι, καθαρὸ καὶ κατάλευκο. Τὸ βῆμα του, σταθερὸ κ' αἰσιόδοξο, μπερδεύτηκε μιὰ στιγμή. Ἐσκυψε, εἶδε καὶ τραβήχτηκε στὴν ἄκρη τοῦ πεζοδρομίου. Εἶχαν λυθῆ τὰ κορδόνια τῆς μιᾶς ἀρβύλας του. Πλησίασε σ' ἕνα πεζούλι, ἔβαλε τὸ πόδι του ἀπάνω κ' ἔσκυψε. Τότε ὅμως ἄρχισε μιὰ προσπάθεια πὸν παραμέρισε καὶ τὴν ἀνοιξὴ καὶ κάθε ψευδαίσθηση. Γιὰ νὰ δεθοῦν τὰ λυμένα κορδόνια, χρειάζονται δυὸ χέρια γερά. Προπάντων τὸ δεξί, μὲ τὰ ἐπιτήδεια δάχτυλά του. Μὰ αὐτὸ ἴσα-ἴσα τὸ χέρι κρεμόταν βαρὺ καὶ

τιμημένο. Καὶ ἡ προσπάθεια ἔπρεπε νὰ γίνη μ' ἓνα χέρι, καὶ μάλιστα μὲ τ' ἀριστερό. Ἄρχισε, λοιπόν, ἀλλὰ δὲν κράτησε πολὺ. Τὴν εἶδαν πολλοί, μὰ πιὸ κοντὰ της ἔτυχε ἓνας ψηλὸς γέροντας, μὲ πρόσωπο πλαισιωμένο ἀπὸ μικρὴ ἄσπρη γενειάδα, ὀλόϊσιος σὰν λαμπάδα κι' ἀξιοπρεπῆς σὰν ἑλληνικὴ ὑπερηφάνεια, καλοντυμένος μὰ καὶ ἀδστηρὸς στὴν ἐμφάνιση. Ἐνας γνωστὸς ἄρχοντας, παλιὸ ἀθηναϊκὸ σπίτι, μὲ πλοῦτη καὶ μὲ ὄνομα μεγάλο. Κι' ὁ ψηλὸς γέροντας δὲν εἶδε μόνο πρῶτος, μὰ καὶ πρόφτασε νὰ τρέξῃ πρῶτος κοντὰ στὴν προσπάθεια ποὺ γινόταν ἀπάνω ἀπὸ τὴν ἀρβύλα μὲ τὰ λυμένα κορδόνια. Μ' ἓνα γρήγορο βῆμα, βρέθηκε πλαίι στὸ σκυμμένο τραυματία, ἔβγαλε τὰ κίτρινα γάντια του, ἔσκυψε κι' αὐτὸς, σχεδὸν γονάτισε, κ' ἔκαμε ὅ,τι δὲν μποροῦσε νὰ κάμῃ τὸ πονεμένο χέρι.

Ὅταν ὁ γέροντας τελείωσε τὴ μικρὴ ἐξυπηρέτηση καὶ ὕψωσε τὸ ἀνάστημά του, ὁ νέος πολεμιστὴς τὸν κοίταξε στὰ μάτια καὶ δὲν ἤξερε τί νὰ τοῦ πῆ, πῶς νὰ τὸν εὐχαριστήσῃ. Δὲν βρῆκε τὰ λόγια ποὺ ἤθελε, ὅπως δὲν θὰ τᾶβρισκε κανένας ἐκείνη τὴ στιγμή, κ' ἔκανε κάτι πιὸ εὐγλωττο: πῆρε τὸ δεξιὸ χέρι τοῦ γέροντα, ἔσκυψε καὶ τὸ φίλησε.

Εἶχαν σταθῆ καὶ μερικοὶ ἄλλοι μαζί μ' ἐμένα κ' ἔμεναν σαστισμένοι. Ἐβλεπαν καὶ δὲν πίστευαν. Ἐβλεπαν κ' ἐνιωθάν νὰ δυναμώνῃ, νὰ κυριαρχῆ μέσα τους ὁ νέος ἄνθρωπος ποὺ γεννήθηκε σὲ ὅλες τὶς ἑλληνικὲς συνειδήσεις τοὺς μῆνες ἐκείνους. Ὅλ' ἡ Ἑλλάδα σὲ μιὰν ἀπλῆ σκηνή! Ἐκεῖ κι' ὁ μεγάλος πατριωτισμὸς, ἐκεῖ κι' ὁ βαθὺς σεβασμὸς, ἐκεῖ καὶ ἡ σιδερένια κοινωνικὴ ἀλληλεγγύη.

Ἔτσι ἐζήσαμε τὴ μεγάλη ἐκείνη ἐποχὴ, τὸ κρίσιμο ἐκείνο ὁρόσημο τοῦ ἐθνικοῦ μας βίου: Ὅλοι μαζὶ οἱ Ἑλληνες. Ὁ ἓνας κοντὰ, πολὺ κοντὰ στὸν ἄλλον, τὸ ἓνα χέρι μέσα στ' ἄλλο χέρι κ' ἡ μιὰ καρδιά πλαίι στὴν ἄλλη καρδιά. Καὶ γυρίζουμε σ' αὐτὴ τὴ θαυμάσια ἑλληνικὴ ὥρα, ὄχι μόνο γιὰ νὰ δοξολογήσουμε κατορθώματα καὶ θυσίες καὶ νὰ ἐκτελέσουμε ἓνα χρέος πρὸς ὅσους ἔγιναν μεγάλοι ἢ μικροὶ ἥρωες, ἀλλὰ γιὰ νὰ κάνουμε καὶ μιὰ σωτήρια ἀνανέωση: Γιὰ νὰ αἰσθανθοῦμε τὴν ψυχικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ ἐνότητα τῆς 28^{ης} Ὀκτω-

βρίου τοῦ 1940 καὶ νὰ ἀντλήσουμε δυνάμεις. Αὐτὸ τὸ μεγάλο, τὸ ἀσύγκριτο Ἑλληνικὸ Γεγονός, δὲν πρέπει νὰ γίνεταί ἐπίσημη μόνο στιγμή, λαμπρὴ τελετὴ καὶ λόγος πανηγυρικός, κ' ἔπειτα ἱστορία, δηλαδὴ παρελθόν, δὲν πρέπει νὰ φεύγη ἀπὸ μᾶς, ἀπὸ τὴ ζωὴ μας, ἀπὸ τὴ σκέψη μας, ἀλλὰ νὰ ἔρχεται πρὸς ἡμᾶς, νὰ μένη κοντὰ μας σὰν ζωντανὴ μνήμη, σὰν αὐστηρὴ ἐντολή, καὶ νὰ μᾶς κἀνῃ ἄξιους Ἑλληνας καὶ ἄντρες, ἀθόρυβους ἥρωες καὶ ἀνθρώπους, ἀ λ η θ ι ν ο ὺ ς ἀνθρώπους.